

FRISNYÁK SÁNDOR*

A KÁRPÁT-MEDENCE TÁJHASZNÁLATI RENDSZERE A 18. SZÁZADBAN*THE LAND-USE SYSTEM OF THE CARPATHIAN BASIN
IN THE 18TH CENTURY***ABSTRACT**

The land-use system of the Carpathian Basin, which developed after the Hungarian conquest, radically changed during the Ottoman rule in the 16th and 17th centuries. The cultural landscape and its settlement network in the central plains and hills (Ottoman Hungary accounted for 1/3 of Hungary's total area) were mostly destroyed. The land-use of areas surrounding Ottoman Hungary, such as Western-Transdanubia, Upper Hungary, and Transylvania, became more intensive, because of the population increase due to the refugees coming from the Hungarian Great Plains and the settlers from abroad.

After one-and-a-half-century of Ottoman rule, a state of almost continuous wars, and following Rákóczi's War of Independence (1703-1711) there began the reconstruction and repopulation of the country, and the reorganization of economic life.

The basic structure of the land-use of the Carpathian Basin had evolved by the end of the Árpád Age, which served as a basis for the land-use systems of later ages, like the 18th-century reconstruction of the cultural-landscape and regional development.

The study outlines the land-use changes, anthropogenic landscape formation, and the formation of economic space, by showing the characteristic land-use systems of the plains, hills and mountains.

Bevezetés

A Kárpát-medence honfoglalásunk óta kialakult tájhasználati rendszere a török hódoltság idején, a 16–17. században jelentősen átalakult. A medencerendszer központi sík- és dombsági tájain (az ország földjének 1/3-ára terjedő hódoltsági területen) a kultúrtájak és annak részeit képező települések nagyrészt megsemmisültek. A hódoltsági területet övező országrészek, a Nyugat-Dunántúl, a Felvidék és Erdély tájhasználatára – az alföldi menekültekkel és a külföldi betelepülőkkel növelt népesség miatt – intenzívebbé vált.

A másfél évszázados török megszállás, a majdnem folyamatos hadiállapot, és a Rákóczi-szabadságharc (1703–1711) után megindult az ország újjáépítése, elpusztult tájainak benépesítése és a gazdasági élet reorganizációja.

A Kárpát-medence tájhasználatának alapszerkezete az Árpád-kor végére alakult ki és erre épült a későbbi korok környezetgazdálkodása, így a 18. századi kultúrtáj-rekonstrukció és területfejlesztés is.

Tanulmányomban a 18. századi tájhasználat-változást, az antropogén tájformálás és a gazdasági térszerveződés folyamatát vázolom fel, megjelenítve a síksági, dombsági és hegységi területek sajátos tájhasználati szerkezetét.

* Prof. Dr. Frisnyák Sándor professor emeritus – Nyíregyházi Főiskola Természettudományi és Informatikai Kar Turizmus és Földrajztudományi Intézet.

1. Belső migráció és idegentelepítés

A 16–17. századi népesség- és kultúrtáj pusztulást a 18. században a népességnövekedés és a gazdasági élet dinamikus fejlődése váltotta fel. A 18. század elején megindult a belső migráció, a hegységkeret felől a medencesíkság és -domság tájaira. S ezzel egyidejűleg felgyorsult az idegentelepítés folyamata, mely a hegységi régiókban a hódoltság idején sem szünetelt. A spontán bevándorlások és a szervezett idegentelepítések eredményeként a Kárpát-medence népessége 1720-tól 1787-ig 4,2–4,5 millióról 9,7–9,9 millióra növekedett. A Habsburgok és a hazai nagybirtokosok telepítő-kolonizációs politikája¹ az etnikai térszerkezetet átfőrt: hét évtized alatt a magyarság számaránya 31,5–35,5%-ra csökkent.² (A török hódítás előtt a Kárpát-medence népességének 70–80%-a volt magyar.)

A magyar etnikai tér összezsugorodott: a medencerendszer központjában egy nagyobb és a Székelyföldön egy kisebb etnikai tömbre szakadt szét. A század végére kialakult etnikai-nyelvi határok stabilizálódtak és lényegesen később sem módosultak. A magyar etnikai tömb területén kisebb-nagyobb kiterjedésű nyelvszigetek, szigetcsoportok formálódtak. A magyar többségű települések száma 4418-ra csökkent, az ország településállományának (= 14 000 lakott település) 1/3-át sem érte el.³ A 18. századi demográfiai folyamatok a népesséskiegyenlítést, a török kori pusztulás-zónák betelepítését és a Kárpát-medence természeti erőforrásainak (a művelhető földterület és az ásványi nyersanyagok) gazdasági hasznosítását szolgálták.⁴

2. A tájhasználat és a tájváltozás általános jellemzői

A *tájhasználat* – a történeti földrajz definíciója szerint – erőforrás-hasznosítás, a tájpotenciál természeti elemeire épülő emberi tevékenységi formák összessége. Napjainkban a *természet egésze gazdasági erőforrás*, de a régi korokban csak azok a természetalkotó részek (elemek) képeztek erőforrást, amelyeket az ember (társadalom) a termelő-létfenntartó tevékenysége során hasznosítani tudott. A természetföldrajzi tájegységek, a síkságok, domságok és a hegységek *sajátos erőforrás-potenciállal* rendelkeznek, melynek használatával különböző gazdasági térsztruktúrák (funkcionális rendszerek) alakultak ki. A történeti régiók többnyire a természetföldrajzi nagytájukhoz kötődnek, de nem jelölhető ki közöttük éles határvonal, átmeneti jellegű széles területsávok kapcsolták őket össze. A medenceperemi kontaktzónák (sávok) integráló jellegűek, energikus pontjain, a völgykijáratokban épült vásárvárosokban jelentős gazdasági erő halmozódott fel.

Az eltérő természeti és termelés-jellegű tájak önellátásra törekedtek, néhány termékből (termékcsoportból) más régióban vagy külföldön is értékesíthető többletet igyekeztek előállítani. Az Árpád-kor végétől a Kárpát-medence történelmi régiói egymást kiegészítő (komplementer) gazdasági tevékenységet folytattak. Az országrészek közötti gazdasági kapcsolatrendszer és a három részre szakadt Magyarország gazdasági egysége a hódoltság idején sem szűnt meg. A termékcsere a hódoltság előtt és azt követően az alföldperemi vásárhely-vonal piacközpontjai bonyolították le, a 16–17. században ez a szerepkör részben áthelyeződött a hegységkeret völgyeibe és kismedencéibe.

A török hódoltság idején, különösen a tizenöt éves háborúval kezdődő (1591–1606) és a szatmári békével (1711) végződő „hosszú 17. századat” pusztításai fokozták az országrészek közötti különbségeket. Az Alföldön, a Dunántúl keleti és déli részein a történészek három, eltérő mértékű pusztulás-zónát állapítottak meg, ahol a települések nagyrészt megsemmisültek, elnéptelenedtek, a kultúrpuszták (művelt területek) visszatermesztettedtek. A folyó menti árterek láp- és mocsárvilága – az árvízszint-növekedések miatt, ami össze-

függ a forrásvidéken folytatott erdőirtásokkal – jelentősen kiterjedt, a homokhátságok egyes részterületein pedig a túllegettetés következtében mozgásba lendült a futóhomok. A végvár-övezet vonalívét követő ütköző- (puffer-) zónában a pusztítás részleges és időszakos jellegű volt, a tájhasználatot a folyamatosság jellemezte, éppen úgy, mint a hódoltsági területen kívüli országrészek dombsági- és hegyvidéki tájain.

A 18. században meginduló (és a 19. században is folytatódó) gazdaságfejlesztés – az országot 1526 óta uraló Habsburgok merkantilista politikája – három feladatot oldott meg: (1) a népesség növelését idegenek telepítésével, (2) a kultúrtáj rekonstrukciót (és annak részeként a települések fejlesztését), (3) fabrikák és manufaktúrák létesítésével az iparosítás megindítását.

3. Kultúrtáj rekonstrukció, víz- és tájrendezés az alföldeken

Az Alföld (és bizonyos mértékben a Kelet-Dunántúl) tájtörténetében a 18. század regeneráló korszak, melyet a tájkép-tájhasználat alapvető átalakulása, a hódoltság korában elpusztult kultúrtájak rekonstrukciója és a gazdaság fejlesztése jellemez.⁵ A tájváltozás ebben a kultúrgeográfiai korszakban nemcsak művelésági változtatást jelent, hanem a 16–17. században visszatermesztetett agrárterületek művelésre alkalmassá tételét, igen jelentős környezetátalakító, víz- és tájrendező munkálatokat is. A természeti és természetközeli állapotú területek újra meghódítása, a kultúrtájak formálása – a hagyományos tájhasználat emlékének, tapasztalatainak továbbélése következtében, és a rendelkezésre álló technikai eszközökkel – könnyebb lehetett, mint őseinknek a honfoglalás korában.

A kultúrtáj-építő munka magterületeit a török időket átvészelő mezővárosok kert- és szántóföld-övezetei képezték. A művelt területek az árvízmentes térszíneken: a löszös és homokos hordalékkúp-síkságokon terjeszkedtek, eltérő térméretben és términőségben. Az árvízmentes életkamrák pereme a 18. században is jelentős telepítővonal volt, éppen úgy mint a medence külső határvonala is, ahol az újraéledő települések gazdasági tevékenysége két – eltérő agroökológiai adottságú – tájtypus természeti erőforrásaira épült. A határfelületeken (az eltérő jellegű tájak érintkező vonalán) újraformálódtak a belső-alföldi és alföldperemi piac- és tájszervező központok, melyek a regionális és az interregionális kapcsolatokban meghatározó jelentőségűvé fejlődtek. A piachelyek és -központok többségét az alföldi tájhasználat átlagánál fejlettebb-belterjesebb környezetgazdálkodás jellemezte.

A szőlő- és gyümölcs-kultúra, mely az árterek szőlő-ligeteiből és ősgyümölcsös területeiről a középkorban terjedt át a hordalékkúp-síkságokra a hász városokban átvészelve a hódoltság-kori tájrombolást. A 18. század első felében ismét teret hódított, a Duna–Tisza közén és a Nyírségben a kibontakozó homoki kultúra részévé vált.⁶

A művelt földek térhódításának eredményeként a 18. század végére a homogén kultúrtájelemek a településközi térben összekapcsolódtak, különböző szintű regionális egységeket alkottak. A 18. században a szántóföldek területe országosan ötszörösére, az alföldi tájegységeken hat-hétszerezésre növekedett. Liechtenstern szerint 1790-ben Magyarország és Horvátország mezőgazdaságilag hasznosított területéből a szántóföld részaránya 21%-ra, az alföldi és alföldperemi vármegyékben, pl. Békésben és Biharban, a hajdú városokban és a Jász-kun körzet település-csoportjában 50% fölé emelkedett, Borsod, Heves, Szabolcs, Szatmár és Temes vármegyében pedig megközelítette az 50%-ot.⁷

A szántóföldeken gabonaféléket, pl. a löszös hordalékkúp-síkságokon elsősorban búzát, a homokvidékeken főleg rozst termeltek. Az alföldi mezorégiók közül Bács-Bodrog vármegye (azon belül a Telecskai-löszplató és a Dél-bácskai teraszvidék) volt a legjelentősebb búzatermelő hely, az országos termelés 12%-ával. A 18. században először a kertekben, majd a szántóföldeken egyre többen termeltek kukoricát, a század vége felé, először csak néhány kiskörzetben megkezdődött a burgonyatermelés is. A takarmánynövények (lóhere,

lucerna, bükköny stb.) termelése megteremtette az istállózó állattartás és a talajerő-utánpótlás alapjait.

A szántógazdálkodás térbeli diffúziója és a pusztai állattenyésztés a 18. században tovább csökkentette az alföldi árterek és a hordalékkúp-síkságok erdőségeit. Az Alföld fátlansága ekkor éri el maximumát. Jelentősebb kiterjedésű erdőségek a Szatmár-Beregi síkságon, a Bodrogekben és a Dél-Nyírségben maradtak fenn, de a rét- és legelőföldek terjeszkedése miatt ezek is fragmentálódtak.

Az ármentes életkamrák ellenpólusai, az amfibikus (váltakozóan nedves-száraz) árterek az Alföldön és a Kisalföldön összesen 38 500 km²-nyi területet foglaltak el. A folyóvízi árterek differenciált ártéri (fok-) gazdálkodása a Duna-völgyében vesztett korábbi jelentőségéből, a Felső-Tisza melléki kistájakon, a Szatmár-Beregi-síkságon, a Bodrogekben és a Rétközben folytatódott, a folyó Tokajtól Titelig terjedő szakaszán átalakult. Az ártéri gazdálkodás jelentőség-csökkenése összefügg az árvízszint és az elöntött terület növekedésével, a talajvíz emelkedésével.

Az árterek a monokultúra-jellegű állattenyésztéssel kapcsolódtak be a Kárpát-medence földrajzi munkamegosztásába.

Az árvizek által öntözött ártéri erdők és gyeptöldek, a lösz- és homokhátak füves pusztái és legelőerdői képezték a nagyállattartás természetes takarmánybázisát. A kiterjedt pusztákon a vizsgált időszakban is extenzív pásztorkodást folytattak: pl. a Hortobágy, a Nagykunság, a Jászság és a Duna-Tisza közén szarvasmarhát, kisebb mértékben juhot, az Ecsedi-láp, a Szernye- és Hajta-mocsár, a Kis- és Nagy-Sárrét, a Fertő-Hanság és a többi láp- és mocsárvidéken pedig sertést tenyésztettek. Az árterek és az ármentes területek legelőföldjeit – a tájhatáron vagy annak közelségében kialakult állattartó gazdaságok – felváltva, az elöntésekhez igazodva hasznosították (réti transzhumáció). A Felső-Tiszavidék mocsári sertéstartása az erdei makkoltatással kapcsolódott össze. A lótenyésztés hagyományos térségei kiegészültek a hadsereg ellátását és a loállomány minőségi fejlesztését is szolgáló állami ménes-birtokokkal (Mezőhegyes 1785, Bábolna 1789). A mezőhegyesi ménesbirtok a tájgazdálkodás, a racionális határszerkezet és termelési struktúra, illetve a módszerek tekintetében modellértékű volt, pozitívan hatott tágabb környezetére is.

Az állattenyésztés a 18. században is megmaradt az agrárium vezető ágazatának, de az exportban elfoglalt korábbi jelentősége csökkent. A 18. század közepén évi átlagban kb. 55 000, a század vége felé 95 000-nél több szarvasmarhát és nagyjából ugyanennyi juhot értékesítettek külföldön.

Az alföldi és kisalföldi tájváltozások, gazdálkodási szerkezetváltoztatások az antropogén tájformálással, a víz- és tájrendező munkákkal kapcsolódtak össze. A környezet- (természet-) átalakító munkák – a korábbi tájtörténeti korszakokhoz hasonlóan – többnyire lokális és mikroregionális jellegűek voltak, de találkozhatunk terjedelmében és hatásában nagyobb (mezo-) regionális jelentőségű alkotásokkal is, különösen a Kisalföldön és a Bácskában. A 18. század derekán a Lajta, Rába és a Vág kisalföldi szakaszán hatalmas földmunkával meder-szabályozásokat, ármentesítéseket hajtottak végre és megkezdték a Hanság lecsapolását. Így a Hanság lápos, tözegecs-mocsaras felszínéből kiemelkedő több mint 50 kavics- és homoksziget (gorond) nagyobb mértékben vált hasznosíthatóvá. A Duna Pest és Tolna megyei szakaszán (Sárköz), a Felső-Tiszán Záhony és Tokaj között mederkiigazításokat végeztek, töltéseket emeltek. A Közép-Tiszán a Mírhó-fok elzárása (gátépítéssel) hatalmas területet ármentesített. A Bácskában a Masztonga-, Cserna- és a Krivája-ér (bara) szabályozása, 1793–1802 között a Ferenc-csatorna építése kiemelkedő jelentőségű tájalakító-területfejlesztő alkotásként értékelhető. (A Dunát és a Tiszát összekötő 118 km hosszú csatornán 650 tonnás hajók közlekedhettek, és csatornaépítéssel összefüggő tereprendezésekkel 120 000 kat. hold terület művelése vált lehetővé).⁸

A vízrendezés, a lokális és kistérségi vízgazdálkodás, a meliorációs munkák, a Duna–Tisza közti homokhátság, a Nyírség és a Deliblát egyes tájrészein az antropogén eredetű futóhomok megkötése, a vizsgált időszakaszban még csak szórványosan meginduló fásítás-erdőtelepítés összességében olyan tájépítő tevékenységek, amelyek a gazdálkodási tér kiterjesztését, a fenntartható fejlődést, az alföldi tájak eltartóképeségének növelését szolgálták.

4. A dombsági tájak polikultúras gazdálkodása

A Kárpát-medence 1/5 részét az alföldeket övező (hegységperemi), az önálló és a hegységközi (medencehelyzetű) dombságok foglalják el. A dombságok folyamatos területhasználatát, kultúrtáj fejlesztését (a Balatontól keletre-délkeletre lévő dombvidékek kivételével) a török kori pusztítások nem vagy csak időlegesen és részlegesen érintették.

A 18. században a dombságokat a vegyes (polikultúras) gazdálkodás: földművelés, állattenyésztés és erdőgazdálkodás jellemezte. Az agrárium egyes ágazatainak részarányát, a területhasználat mértékét és módját a természetföldrajzi feltételek, és azokat gyakran figyelmen kívül hagyó társadalmi-gazdasági érdekek befolyásolták. A népességnövekedés és a 18. századi agrárkonjunktúra hatására erdőirtással növelték a szántó- és legelőföldek területét. Több helyen a kevésbé termékeny földeket, a meredek domb- és hegyláb felszíneket is felszántották, átlépve az egyes művelési ágak optimális magassági határait.

A Dunántúli-dombság és az alpi hegységelőtéri dombságok a 18. században hazánk legfejlettebb mezőgazdasági területei voltak, jelentős gabonatermeléssel, szőlő- és kertkultúrával. A Mátraerdő előterében húzódó hegyláb felszíni dombságok is vegyes gazdálkodást folytattak, meghatározó- tájképfőformáló szőlőtermesztéssel kiegészítve. A Mátraalja, Bükkalja és Tokaj-Hegyalja középkori eredetű szőlőgazdaságai – hasonlóan a Kárpát-medence többi történelmi borvidékéhez – organikus fejlődés, folyamatos antropogén tájformálás, táj- (talaj-) védelem és innovációk eredményeként a 18. században az ország leggazdagabb mikrorégiói voltak. A szőlőtermelés orografikus határa általában 250–300 m, ritkábban nagyobb magasságig terjedt, döntő mértékben olyan lejtős felszíneken, amelyek a szántóművelésre alkalmatlanok voltak.

A tájmonográfiák és a történeti néprajzi tanulmányok Tokaj-Hegyalja szőlőgazdaságát monokultúras vagy a monokultúra felé haladó borvidékként jellemzik. [Tokaj-Hegyalja szőlőterülete a 18. században érte el maximumát (= 14 000 kat. hold). A szőlőskertek és ültetvények a mezővárosok és bortermelő falvak mezőgazdasági földalapjának alig 10%-át foglalták el, az értéktermeléséből a területi arány többszörösével részesedtek.]

A mikrovizsgálatok szerint a hegységelőtéri és az önálló dombsági területek tájhasználati mozaikos-jellegű volt. A magasabb szinteket erdők, felszakadozó erdők borították, a lejtőket szántók, helyenként szőlők foglalták el. A szántóföldek a folyó- és patak völgyek árvízmentes teraszaira is kiterjedtek és a települések is ezen a térszínen épültek, többnyire annak peremén. Az alacsonyabb teraszokon és az alluviális völgytalpon a rétek és legelők, a vízfolyások mentén ártéri ligeterdők, kisebb lápok és mocsarak is szervesen beépültek a település gazdasági terébe. A kultúrtájak tehát a folyó- és patak völgyek vizes földjei és az erdőségek közti térszíneken formálódtak, általában sávok elrendeződésben. A 18. század végére az egyes műveléségi területek, pl. a szántóföldek, rétek és legelők a településközi térben összekapcsolódtak, kisebb-nagyobb kiterjedésű regionális területhasználati rendszereket alkottak.

Az általánosnak mondható dombvidéki tájhasználati rendszert helyi érdekességek is színezték. Pl. a Völgyességben és a Gödöllői-dombságban a 18. században a dombtetőkön, plató-jellegű felszíneken is létesítettek szántóföldeket, amelyek lejtőit összefüggő erdők

borították. A kopár és művelt lejtőket az areális és a lineáris erózió pusztította s ezáltal a föld ereje (a talaj termőképessége) csökkent.

A hegységközi medencedombságok is vegyes gazdálkodást folytattak, s ezeken a tájon az erdőhasználat (=erdőelés) és az állattenyésztés mellett a földművelés alárendelt jellegű volt. A 18. században az Erdélyi-Mezőség tájhasználatát a túlnépesedés, az erdőirtás és a termelési struktúraváltás, a juhtenyésztés monokultúrája következtében kopár dombossággá alakult.⁹ Az Erdélyi-Mezőséget tagoló és határoló folyó- és patak völgyek alluviumos lápok, mocsarak és vizes földek borították. (A 18. században a Kárpát-medence dombosági és hegységközi folyóvölgyeiben a lápok és mocsarak összesen 10 200 km² területet foglaltak el).

5. A hegységek erősödő tájhasználatát

A kárpáti hegységkeret és a medenceválasztó hegységek tájhasználatát – a növekvő népesség és a piaci konjunktúra hatására – a 18. században intenzívebbé vált.

Az erősen tagolt (500–1000 m tengerszint feletti magasságú) középhegységek a domboságokhoz hasonló vegyes gazdálkodást folytattak az erdőgazdálkodás vezető szerepével. A hegységek központi, legmagasabb részeit összefüggő erdőségek borították, az alacsonyabb részeket felszakadozottan, gyepterületekkel tagoltan, majd a szántó, rét és legelőföldek, a kedvező agroökológiai adottságú peremeken szőlők képezték az egyes gazdálkodási övezeteket. A körkörös szerveződő munkaföldrajzi övezetekben pontszerűen, völgyekhez és kismedencékhez kapcsolódva bányák, massák, hámorok, üveghuták és egyéb manufaktúrák működtek, jelentősen átalakítva mikro környezetüket (pl. Börzsöny, Bükk, Zempléni-hegység).

Az 1000 métert meghaladó hegységek táj- (természeti erőforrás-) használatát és tájképet az erdőgazdálkodás, a hegyi és havasi pásztorkodás, a bányászat és a kapcsolódó montánipari tevékenységek határozták meg. A települések a hegységközi teraszos folyóvölgyekben, a völgymedencékben és az intramontán kismedencékben koncentráálódtak, de gazdasági tevékenységük kiterjedt a kárpáti hegységkeret csaknem teljes területére. Az erdőgazdaságok többsége – a korábbi törvényi előírások és a 1769-ben megjelent erdőrendtartás ellenére – a 18. században és később is rablógazdálkodást folytattak. A 18. század közepétől a 19. század derekáig a Kárpát-régió és a medenceválasztó hegységek területén összesen 4 millió kat. hold (= 23 000 km²-nyi) erdőt irtottak ki, többnyire elmulasztva a pótlásukat, a tervszerű erdőtelepítést. Az erdő mint energia- és nyersanyagforrás a vizsgált időszakban felértékelődött, összefüggésben az ipari felhasználással (pl. hamuzsírforrás) és a kétszeresére növekedett népesség épület-, szerszám- és tüzfaszükségleteivel. A kitermelt fát és a montánipari termékeket tutajokkal szállították az ország centrumterésébe, az alföldek faipari-fakereskedelmi központjaiba, elosztóhelyeire, ellátva a közbeeső területek piacait is. Az intenzív erdőirtás csökkentette az árvizek tárolóerét és megnövelte a lefolyó víz mennyiségét, az árvízszintet és az elöntött területek kiterjedését. Az árvízszint emelkedésével az alföldi területeken több mint félezer település került veszélyhelyzetbe, és több település helyváltoztatásra kényszerült. A 18. századi és később is folytatódó árvízszint növekedés nem klimatikus, hanem az antropogén eredetű hidrológiai változásokkal függ össze.

A legnagyobb mértékű erdőerdőirtás, antropogén tájformálás a bányakörzetekben történt. A Kárpát-medence négy, középkor óta jelentős bányakörzete (Selmechánya térsége, a Gömör-Szepesi-érhegység, a Gutin és az Erdélyi-érhegység) mellett a bánási területeken kibontakozóban volt az ötödik körzet, jellegzetes ipari tájformákkal. A nagy kiterjedésű bányakörzeteken belül pontszerűen, helyenként sűrűsödve helyezkednek el a

bányavárosok és -telepek, környezetükben sajátos tájelemek: meddőhányók, bányagödrök, rakodóterek, szállítópályák, feldolgozó műhelyek, a bányavíz elvezetésére felszíni csatornák, víztározók stb.

A 18. század a Kárpát-medencei ércbányászat utolsó nagy korszaka volt.¹⁰ 1772-ben Magyarországon a kincstár bevételeinek 30%-a, Erdélyben pedig 50%-a a montanisztikumból folyt be. A nemesfém, a réz- és vasérc, valamint a só hagyományos bányászata mellett a 18. század második harmadában a szénbányászat is megindult (Brennbergbánya, Vértessomló, Pécs, Észak-Mecsek, Borsod, a Krassó-Szörényi érchegységben Resica és Stájerlak környéke stb.). A széntermelés mennyisége és a szállításához szükséges infrastruktúra hiánya miatt, a 18. században még nem történt energiaváltás.¹¹

A Kárpátok agráriuma már az előző évszázadokban elfoglalta folyóvölgyek és a hegy-ségközi kismedencék művelésre alkalmas térszíneit. A létalap-tágító, a gazdasági tér kiterjesztését szolgáló kísérletek többnyire eredménytelenek voltak, inkább a szerkezetváltással, az ökológiai adottságoknak jobban megfelelő kultúrák (pl. takarmánynövények, a Felvidéken a burgonya) termelésével tudták munkájuk hatékonyságát növelni. A földművelésnél jelentősebb volt a hegyi, az alhavas és havasi pásztorkodás, melynek terét az erdőirtásokkal növelték. A hegységkeret kultúrtájai a településtérben nem kapcsolódtak össze, az erdei ökoszisztémában kisebb-nagyobb kultúr szigeteket alkottak.

A hegységkeret és a medenceválasztó hegységek együttesen a történelmi Magyarország összterületéből 29%-kal részesedtek. A nagy régiókra (és azon belül al- és mikrorégiókra) tagoló hegységkeret gazdasági erővonalait a teraszos folyóvölgyek, medencék és medence-sorok közlekedési folyosói (az export-import forgalomban is jelentős „nagy utak”) képezték, életerős, többfunkciós városokkal, határszéli empóriumokkal, bánya- és iparvárosokkal. A kárpáti-hegységkeret nem volt önellátó, a gazdasági kapcsolatait a medenceperemi vásárvárosok közvetítették.

Összegzés

A Kárpát-medence 18. századi tájhasználatát összefoglaló írásom egy időkeresztmetszet állapotrajza, egy hosszú fejlődésfolyamat része. A tájhasználat és a történeti tájtípusok térbeli rendszere – a kezdetektől fogva – az agrárium ökológiai feltételeinek területi különbségeit jeleníti meg. A 18. századi agrárgazdaság fenntartható-értékmegőrző földhasználati rendszere nem veszélyeztette a nagytájcsoport biológiai egyensúlyát. Az erdőirtás a Kárpát-régióban olyan mértéket öltött, amelyet hosszú távú hatásaiban „ökológiai katasztrófa”-ként is értékelhető. A 18. századi kultúrtáj-építés a kisemberek, magyarok és a Kárpát-medencében élő etnikumok közös alkotása és kulturális öröksége.

JEGYZETEK

1. Erről bővebben lásd Gulyás L. (2012): Küzdelem a Kárpát-medencéért. Regionalizáció és etnoregionalizmus, avagy a nemzeti és nemzetiségi kérdés területi aspektusai Magyarországon 1690–1914. Kárpátia Stúdió, Budapest.
2. Kocsis Károly (1996): Az etnikai térszerkezet változásai a Kárpát-medencében (896–1920). In Frisnyák S. szerk. A Kárpát-medence történeti földrajza. MTA Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Tudományos Testülete, Bessenyei György Tanárképző Főiskola, Nyíregyháza, pp. 49–58. old.; Kocsis Károly (2011): A magyar népesség története. A Kárpát-medencei etnikai térszerkezet történeti alakulása. In Paládi-Kovács A. szerk. Magyar néprajz I/1. Táj, nép, történelem. Akadémiai Kiadó, Budapest. 293–426. old.
3. Kocsis Károly–Tátrai Patrik (2013): A Kárpát-Pannon térség változó etnikai arculata. MTA CSFK Földrajztudományi Intézet, Budapest.

4. Dövényi Zoltán szerk. (2012): A Kárpát-medence földrajza. Akadémiai Kiadó, Budapest.
5. Mendöl Tibor é. n. Az új települési rend. In: Domanovszky Sándor szerk. Magyar művelődés-történet IV. kötet. Magyar Történelmi Társulat, Budapest. 169–189. old.
6. Égető Melinda (1993): Az alföldi paraszti szőlőművelés és borkészítés. Akadémiai Kiadó, Budapest. 22–46. old. és 99–112. old.
7. Benda Gyula (1973): Statisztikai adatok a magyar mezőgazdaság történetéhez 1767–1857. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest. 99. old és 124. old.
8. Ihrig Dénes szerk. (1973): A magyar vízgazdálkodás története, Budapest. 47–59. old.
9. R. Várkonyi Ágnes (1999): Századfordulónk. Liget Könyvek, Budapest. 125–141. old.
10. Faller Gusztáv–Kun Béla–Zsámboki László szerk. (1997): A magyar bányászat évezredes története. I. kötet. Országos Magyar Bányászati és Kohászati Egyesület, Budapest.
11. Zsámboki László (1982): Magyarország ércbányászata a honfoglalás korától az I. világháborúig. (Topográfiai és gazdasági áttekintés). In: Zsámboki László szerk.: Közlemények a magyarországi ásványbányászat történetéből. I. kötet. Nehézipari Műszaki Egyetem Központi Könyvtára, Miskolc.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Andrásfalvy Bertalan (1975): Duna mente népének ártéri gazdálkodása Tolna és Baranya megyében az ármentesítés befejezéséig. Tolna megyei Tanács Levéltára, Szekszárd.
- Andrásfalvy Bertalan–Vargyas Gábor szerk. (2009): Antropogén ökológiai változások a Kárpát-medencében. A Kárpát-medence felszínének változása a földhasználat és az életmód változásának következtében. PTE Néprajz-Kulturális Antropológia Tanszék – L'Harmattan, Budapest.
- Beluszky Pál (2001): A Nagyalföld történeti földrajza. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs.
- Benda Gyula (1973): Statisztikai adatok a magyarországi mezőgazdaság történetéhez 1767–1867. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.
- Bulla Béla–Mendöl Tibor (1947): A Kárpát-medence földrajza, Budapest.
- Csüllög Gábor–Frisnyák Sándor–Tamás László (2014): Történeti tájtipusok a Kárpát-medencében (11–16. század). Történeti Földrajzi Közlemények 2. évf. 1–2. pp. 1–10.
- Dövényi Zoltán szerk. (2012): A Kárpát-medence földrajza. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Égető Melinda (1993): Az alföldi paraszti szőlőművelés és borkészítés története a középkortól a múlt század közepéig. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Faller Gusztáv–Kun Béla–Zsámboki László szerk. (1997): A magyar bányászat évezredes története. I. kötet. Országos Magyar Bányászati és Kohászati Egyesület, Budapest.
- Frisnyák Sándor (1990): Magyarország történeti földrajza. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Frisnyák Sándor (2013): Tájhasználat és gazdasági térszervezés a középkori Magyarországon. Közép-Európai Közlemények VI. évf. 1–2. sz. pp. 168–179.
- Frisnyák Sándor–Csüllög Gábor–Tamás László (2015): A Kárpát-medence tájhasználat a 16–17. században. Történeti Földrajzi Közlemények 3. évf. 1. sz. pp. 12.
- Für Lajos (1983): Kertes tanyák a futóhomokon. (Tájtörténeti tanulmány). Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Gulyás László (2012): Küzdelem a Kárpát-medencéért. Regionalizáció és etnoregionalizmus, avagy a nemzeti és nemzetiségi kérdés területi aspektusai Magyarországon 1690–1914. Kárpátia Stúdió. Budapest.
- Gyimesi Sándor (1994): Utunk Európába. A magyar és az európai gazdaság viszonya a honfoglalástól a 20. század elejéig. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Heckenast Gusztáv (1991): A magyarországi vaskohászat története a feudalizmus korában. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Ihrig Dénes szerk. (1973): A magyar vízszabályozás története. Országos Vízügyi Hivatal, Budapest.
- Kázmér Miklós szerk. (2009): Környezettörténet. Az utóbbi 500 év környezeti eseményei történeti és természettudományi források tükrében. Hantken Kiadó, Budapest.
- Kocsis Károly (1996): Az etnikai térszerkezet változásai a Kárpát-medencében (896–1920). In: Frisnyák S. szerk. A Kárpát-medence történeti földrajza. MTA Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Tudományos testülete, Bessenyei György Tanárképző Főiskola, Nyíregyháza, pp. 49–58.

- Kocsis Károly (2011): A magyar népesség története. A Kárpát-medencei etnikai térszerkezet történeti alakulása. In Paládi-Kovács A. szerk.: Magyar néprajz I/1. Táj, nép, történelem. Akadémiai Kiadó, Budapest, pp. 293–426.
- Kocsis Károly–Tátrai Patrik (2013): A Kárpát-Pannon-térség változó etnikai arculata. MTA CSFK Földrajztudományi Intézet, Budapest.
- Kolossváry Szabolcsné (1975): Az erdőgazdálkodás története Magyarországon. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Korompai Gábor (1987): Az Alföld víziútjai. Alföldi Tanulmányok XI. köt. Békéscsaba, pp. 163–187.
- Kókai Sándor (2010): A Bánság történeti földrajza. A Bánság helye és szerepe a Kárpát-medence földrajzi munkamegosztásában. Nyíregyházi Tanárképző Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézete, Nyíregyháza.
- Mendöl Tibor (é. n.): Az új települési rend. In Domanovszky Sándor szerk.: Magyar művelődéstörténet 4. kötet. Magyar Történelmi Társulat, Budapest, pp. 169–189.
- Molnár Zsolt (2007): Történeti tájökölógiai kutatások az Alföldön. PhD értekezés tézisei. Pécsi Egyetem, Pécs.
- Nagy Miklós Mihály (2014): Magyarország hadtörténeti földrajza (A magyar hadtörténelem földrajzi alapjai). PhD értekezés tézisei. Pécsi Egyetem, Pécs.
- Paládi-Kovács Attila (1993): A magyar állattartó kultúra korszakai. Kapcsolatok, változások és történeti rétegek a 19. század elejéig. MTA Néprajzi Kutatóintézet, Budapest.
- Rác Lajos (1997): A Kárpát-medence történeti ökológiája. Természet Világa, pp. 386–389.
- Rác Lajos (2001): Magyarország éghajlanttörténete az újkor idején. JGYF Kiadó, Szeged.
- Somogyi Sándor (1994): Az Alföld földrajzi képének változásai (16–19. század). Stúdium Kiadó, Nyíregyháza.
- Süli-Zakar István–Csüllög Gábor (2000): Az alföldi regionalizmus történelmi előzményei. In Frisnyák S. szerk. Az Alföld történeti földrajza. MTA Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Tudományos Testülete, Bessenyei György Tanárképző Főiskola Földrajz Tanszéke, Nyíregyháza, pp. 199–220.
- R. Várkonyi Ágnes (1999): Századfordulóink. Esszék, tanulmányok. Liget Könyvek, Budapest.
- Wellmann Imre (1979): A magyar mezőgazdaság a XVIII. században. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Wellmann Imre (1989): Mezőgazdaság. In: Ember Győző–Heckenast Gusztáv szerk.: Magyarország története 1686–1790. Akadémiai Kiadó, Budapest, pp. 507.
- Viga Gyula (1993): A tárkányi Tisza-kertek. Az ártéri gyümölcsösök hasznosításának formáihoz. Ethnographia CIV. pp. 423–434.
- Zsámboki László (1982): Magyarország ércbányászata a honfoglalás korától az I. világháború végéig (Topográfiai és gazdasági áttekintés). In: Zsámboki L. szerk.: Közlemények a magyarországi ásványi nyersanyagok történetéből I. kötet. Nehézipari Műszaki Egyetem Központi Könyvtára, Miskolc, pp. 13–48.